

TÓTH GÁBOR

Mi a város?

A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei

Tanulmányomban azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy a posztmodern társadalomelméleti diskurzus – a filozófia, az urbanisztika, a szociológia, a kognitív pszichológia, valamint az építészetelmélet egyes irányzatai – milyen formában törekszik a városi térszerkezet mint az ember által megteremtett specifikus létforma lényegének megértésére. A vizsgálódások elsődleges területét a városi tér szerkezeti sajátosságai és az ebből fakadó alapvető működési elvek jelentik, amelyek álláspontom szerint közvetlen összefüggésben állnak azzal a folyamattal, ahogyan a város az érzéki tapasztalat közvetlenségében, a mindennapi életgyakorlat keretei között tárul fel a megismerő szubjektum tapasztalati mezejében. Az urbanus tér empirikus megjelenítései olyan mentális reprezentációkat alapoznak meg, amelyek lényegi hatással vannak azokra a módokra, ahogyan az individuum a város összetett valóságának értelmezésére törekszik. Evidens, hogy bármiféle releváns értelmezésnek e komplexitásra kiinduló- és elsődleges vonatkoztatási pontként kell tekintenie. David Harvey szemléletesen és a maga sokrétűségében világítja meg ezt a problémakört: „A nagyváros komplexitása és mérete folytán kvantifikálhatatlan [...]. Akár a politikai hatalom megjelenési formáiról van szó, akár a társadalmi rétegzettségéről, túl sok az átélt és átélhető tapasztalat ahhoz, hogy kialakulhasson a felszíni megjelenési formákért felelős mélyebb struktúra képe.”¹

Az eltérő gondolati irányok a legkülönbözőbb diszciplínák térrétegeiben mozoghatnak (a fent említett tudományterülete-

1 N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, Kijárat, Budapest, 2005, 35.

ken is túlmenően), azonban mindegyik egyetlen igazi feladatra összpontosít: a város mibenlétének megragadására, jelentésének filozófiai igényű tisztázására. Ebből kiindulva a város lényegéről folytatott filozófiai gondolkodás elsőrendű célját – az európai eszmetörténet egyik legnagyobb szerűbb fejezeteként számon tartott kanti bölcselet módszertani elveire hivatkozva – a „Mi a város?”² filozófiai kérdés értelmének helyes megértése kell hogy jelentse.

A tanulmányban felvázolt kérdéskör aktualitása és érdekessége mindenekelőtt abból ered, hogy a városi tér szerkezete és az emberi létmód vonatkozásában betöltött szerepe a posztmodern társadalmi folyamatok hatására lényegi változásokon megy keresztül. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a térszerkezet fizikai átforgalmazásával párhuzamosan a város társadalmi aspektusai is átalakulnak: az urbánus létmód egésze a posztindusztriális társadalom elveire igazodik: a városi létmód hagyományos kereteit és az ezek mibenlétére irányuló kérdésselvetéseket (a munkamegosztás problémája, a lakóhely átértékelődése, a kulturális jelenségek esztétikai megítélésének feltételei, a közlekedés működés módja és az általában vett kommunikáció kritériumai) az újszerű társadalmi körülmények által kijelölt szabályok, illetve értelmezési lehetőségek váltják fel.

Álláspontom szerint a filozófiai gondolkodás reflexív módszerei nélkülözhetetlenek e lényegi változások adekvát megértéséhez. Ugyanakkor a gondolkodó szubjektum elsődleges feladata, hogy tevékenysége során igazodjon a szóban forgó szituáció sajátosságaihoz és az ebből származó követelményekhez: a filozófiai argumentációnak meg kell találnia azokat a módszertani és fogalmi eszközöket, amelyek alkalmasak az átalakult valóság szerkezetének leírására.

A fenti szempontok alapján is igazolható, hogy kutatásom alapvető iránya filozófiai: fő célja a városi lét mozzanatainak fogalmi tisztázása, valamint az egyes elemek közötti összefüggések megvilágítása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyoldalúan figyelmen kívül hagyná azokat a – filozófián kívüli – interpretációkat, amelyek ugyanúgy a város definiálását tűzik ki célul. A téma komplexitása megköveteli, hogy gondolkodásunk az eltérő megközelítésmódokat egy közös alapra vezesse vissza, ugyanakkor mivel a megértés egyedül a sokféleség megőrzése révén lehetséges, nem jelölhet ki magának egyetlen véglegesként elfogadott „igazságot” sem. A posztmodern városértelmezések pluralizmusa – ellentmondásos gondolatmenetek és vitatható következtetések sokasága révén – szintén arra utal, hogy a városi létmód filozófiai problémája nem egyszerű és egyértelmű

2 Kant eredeti tézisei a filozófia mint szükségyszerű emberi tevékenység lehetőségfeltételeinek és határainak kijelölésére irányulnak, amelynek alapját az emberi létmód természetének transzcendentális meghatározása képezi. A német filozófus által megfogalmazott híres kérdések a következők: „Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem? Mi az ember?”

„igazságokon”, hanem folytonosan megkérdőjeleződő és ennek során mindig új értelmet nyerő következtetések egymásba fonódó láncolatán alapul.

A következőkben azt kell megvizsgálnunk, hogy a városok konkrét térbeli szerkezete milyen viszonyban áll a posztmodern kor várostervezési gyakorlatát irányító elvekkel? Ezekről általánosságban elmondható, hogy lényegi mozgatórugóik a káros – ami a látszólagos rend mögött megbúvó rendetlenségben nyilvánul meg –, az átmenetiség és a felaprózottság. Gondolatmenetünk központi elemét az a belátás jelenti, hogy a posztmodern várostervezés és -építészet döntő és végleges eltávolodást jelent a modern urbanisztika azon alapeszméjétől, miszerint a várostervezésnek nagyléptékű és átfogó koncepciók alapján szerveződő minták szerint kell dolgoznia, melyek eredményeként egységes arculatú, funkcionális értelemben arányosan tagolt városi szerveződések jönnek létre. A posztmodern megközelítés ehelyett a városszerkezet töredezettségét, a múltbeli és az aktuálisan jelen lévő elemek egymást átfedő – sok esetben nagyon rövid ideig fennálló – összekapcsolódását tételezi.³ Ennek alapján állítható, hogy a korunkban releváns urbanisztikai terveket és megvalósításukat olyan antropológiaiak és ontológiailag is igazolható elvek irányítják, amelyek alapjukat tekintve a sokféleség és az átmenetiség eszméjében gyökereznek. Az antropológiai szempont fontosságát a városnak az emberi életvitel különböző szegmenseire (munkavégzés, közlekedés, társas interakciók vagy akár a térbeli elemek konfigurációinak érdektelen kontemplációja) gyakorolt hatásának megértése adja. Ennek kapcsán a városi térben áramló információ és az ehhez kapcsolódó tudás, illetve ismeretek specifikus természetét is hangsúlyozni kell. Manuel Castells az információs társadalom mibenlétéről írt átfogó munkájában az új típusú településszerveződés definiálására az „információs város” elnevezést alkalmazta: a terminus világosan kifejezi az urbanizáció és információs-technológiai forradalom révén gyökeresen átalakult emberi létmód elválaszthatatlan kapcsolatát. „Az információ kora egy új városi forma, az információs város kialakulását hozza magával. [...] Az információs város nem annyira forma, mint inkább folyamat, amelyet az áramlási tér strukturális dominanciája jellemez.”⁴ Az eddigi következtetések alapján nyilvánvaló, hogy a városi létmód egyes ágensei közötti információáramlás kizárólag egy fragmentált térszerkezetben valósulhat meg, mivel az aktuális társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők kizárólag erre adnak lehetőséget. E vonatkozásban a városi térszerkezet átjárhatóságának kérdésköre kiemelt figyelmet érdemel, mivel az egyéni információszer-

3 Vö. Harvey, David: *The condition of postmodernity*, Malden, Massachusetts, 1990, 66.

4 Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*, Gondolat–Infonia, Budapest, 2005, 519.

zés és az interszubjektív kommunikáció lehetőségfeltételét jelenti. „Csak a jól megközelíthető és átjárható területek kínálhatják az embereknek a választás lehetőségét. Ezért az átjárhatóság a környezet fontos jellemzője. [...] Meg kell különböztetni a fizikai és vizuális átjárhatóságot, a magán- és közterületek átjárhatóságát, valamint a közlekedési módok szerint differenciált átjárhatóságot.”⁵ A fizikai átjárhatóság kérdése közvetlenül vonja maga után a városlakók életfeltételeinek, illetve konkrét értelemben vett életminőségének egyik elengedhetetlen feltételét képező városi zöldterületek mibenlétére vonatkozó kutatásokat. A zárt beépítettségűtől mentes, parkokkal borított városrészek térbeli kiterjedése, az épített városszövetbe történő betagozódása és a városlakók mentális térképén elfoglalt pozíciója egyértelmű korrelációt mutat a város egészének „élhetőségével”. Az élhetőség-fogalom jelentésköre a fizikai egészségen túlmenően kiterjed az emberi kultúra teljes spektrumára: magában foglalja az észlelés, gondolkodás, döntés, cselekvés valamennyi módozatát, továbbá az interszubjektív kommunikáció lehetőségfeltétele is. Az élhetőség a város jövője vonatkozásában alapvető fontosságú kérdés, hiszen a fizikai környezet minőségi leromlása szükségszerűen hordozza magában az emberi életviszonyok leépülését, szélsőséges esetben „elvadulását”. Vizsgálódásunkban ezért a kritériumot a fejlődésre nyitott és a folyamatos tartalmi gazdagodásra képes városi kultúra alapjának tekintjük, melynek megteremtése a posztmodern városelmélet fő feladatát képezi. „[...] amit keresünk, semmiképpen sem valamilyen zárt, változtathatatlan rend, hanem olyan nyitott rendszer, amely előtt a fejlődés végtelen perspektívái állnak.”⁶

A városi lét dimenzióira vonatkozó eddigi elemzések nyomán konzekvensen állítható, hogy az ember és a város viszonyára vonatkozó ismeretek közölhetőségét és befogadását a késő-modernitás technológiai innovációin alapuló információs társadalom működésmódja és az ehhez szükséges eszközök teszik lehetővé. Mindez a társadalmi kapcsolatok újfajta térbeli és időbeli paramétereit igényli, amelyek az interszubjektív viszonyokról, valamint magáról az információról és a tudás mibenlétéről alkotott fogalmaink új alapokon történő elgondolását is megkövetelik. E folyamat leginkább figyelemre méltó filozófiai értelmezése Paul Virilio nevéhez köthető, aki a társadalmi szerkezetváltás lényegét éppen az időről és a térről alkotott fogalmak módosulásában találta meg: „Minél jobban csökken az időbeli távolság, annál inkább tágul a térről kialakított képünk. [...] A kiterjesztés el-
lensúlyozni próbálja a távolságok zsugorodását, amelyet az idéz elő, hogy pillanatok alatt zajló telekommunikáció összenyomja

5 Lukovich Tamás: *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*, Szószabó Stúdió, Budakalász, 1997, 167.

6 Vidor Ferenc (szerk.): *Urbanisztika: válogatott tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1979, 543.

az időt.”⁷ E tézis igazolja azt a hipotézist, hogy a posztmodern nagyváros egymásnak ellentmondó információtöredékek és heterogén utalás-összefüggések egymásra-halmazódásaként épül fel, és vonatkoztatási rendszerében az elszigetelt, hely-specifikus jelentéseknek sokkal fontosabb szerepe van, mint a „nagy narratívaként” értelmezhető kulturális tradícióknak, melyek jelentésrétegei a történelmi korszakok egymásutánjában fokozatosan ülepedtek le. Az urbanisztika alapkérdéseit a kritikai alaposság és a pontos módszertani elvek rögzítése kell hogy vezérelje. Ez az igény csak akkor elégíthető ki, ha a város lényegének megragadására törekvő filozófus (gondolkodó) és a gyakorlati kivitelezés alapjait meghatározó várostervező egyidejűleg kísérel meg számot vetni a posztmodern város jelentéstartalmainak összetettségével: valamennyi szempontot be kell vonnia kutatásának hatókörébe és azokat egységes értelem-egésszé kell formálnia. E feladat eredményes végrehajtása megköveteli a város lényegének teljességgel új összefüggésben történő újraértelmezését: a korábbiaktól eltérő keretek szükségesek a város belső értékeinek, illetve „hiányosságainak” helyes megállapításához. „Az informatika, a kommunikáció, a mobilizáció által lebomló idő- és térbeli korlátok csökkentik a földrajzi adottságok szerepét, de teljesen nem váltják ki. Nyilvánvaló, hogy az a város lesz sikeresebb, amelyik egyaránt épít földrajzi, gazdasági és kulturális adottságaira, amelyik minél kevésbé korlátozza a kreativitást, az értékalkotó folyamatokat, amelyik a kívülről jövő impulzusokat és forrásokat integrálni képes a belsővel.”⁸

E probléma részletesebb áttekintése érdekében érdemes megvizsgálni Henri Lefebvre francia filozófus és szociológus nézeteit. Ő azon ritka 20. századi gondolkodók egyike, akik a térelméletet és a várostervezéssel kapcsolatos gondolkodást egységes filozófiai keretben helyezte el. „A várostudománynak a város a tárgya. [...] A szintézis tekintetében kétfajta nehézségbe is ütközik. Először a teljességre törő összegzéssel gyűlik meg a baja, amely nem állhat egyébből, mint rendszerezésből és stratégiai programozásból. Másodsor, mert tárgya, a város (mint jól körülhatárolható valóság) bomlófélben van. A kutatás látókörébe a történelmi városról egy már megváltozott kép kerül – ezt a képet szétszabdalva kell a töredékekből újraépítkeznie.”⁹

A „posztmodern állapot” keretei között vizsgálódó városfilozófia elsődleges problémájaként jelenik meg a városszerkezet és a városban zajló élettévékenységek ehhez kapcsolódó funkcionális tagozódásának viszonya. E kontextusban a legfontosabb kérdést egy városrész monofunkcionalitása és az eltérő funkciók azonos térbeli egységen belül megoszló sokfélesége közötti

7 Virilio, Paul: *Az információs bomba*, Magus Design Stúdió, 2002, 17–19.

8 Lukovich Tamás – Csontos János (szerk.): *Urbanisztika 2000*, Akadémiai, Budapest, 1999, 115.

9 Uo. 45.

szembenállás képezi. Az egyfunkciós tulajdonság arra utal, hogy a városban zajló egyes élettevékenységek, valamint az ezeknek helyet adó intézmények egymástól élesen elkülönülő és egyetlen ponton sem érintkező tér-részekre korlátozódnak, amelyek között reális kapcsolat vagy közvetítés semmilyen formában nem lehetséges. A (poszt)modern urbanisztika több elméletalkotója – köztük a legfontosabb előfutárnak tekinthető Le Corbusier – e létmódját tekintve statikus és szakadozott szerkezettel szemben olyan várostervezési megoldásokat javasol, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberi tevékenységek sokfélesége egy konkrét, zárt térbeli egységen belül, egyidejűleg egymást átfedve érvényesülhessen. A város építészeti és funkcionális sokféleségének egy dinamikusan működő egységet kell alkotnia, amely a városi létmód kutatását és a városlakók mindennapi életét egyaránt meghatározza. A francia építészek által az 1920-as években elgondolt „toronyváros” elképzelés a sokfunkciós városmodell első adekvát megfogalmazása. „Ezekben a tornyokban [...] minden szolgáltatás egy helyen tömörülne, ami nagyobb eredményt, kevesebb időráfordítást és erőfeszítést [...] biztosítana.”¹⁰ E nézőpont konkrétabb igazolása érdekében Vidor Ferenc – a hazai urbanisztika kiemelkedő elméleti szakértője – álláspontjára is hivatkozhatunk: „[...] talán már nem tűnik provokatívnak a várost egy igen bonyolult, sajátos élő organizmusnak tekinteni, melynek működési elveit, [...] sajátos természeti és művi metabolizmusait a hagyományos elemzéseken túlmenően is vizsgálhatjuk.”¹¹ A magyarországi városfejlődésen túlmutató, a tágabb európai kontextusra is reflektáló kutatásoknak mindenképpen figyelembe kell venniük Manuel Castells spanyol szociológus következtetéseit. A szerző szakterülete nem a várostervezés, hanem az információs társadalom kialakulását kísérő folyamatoknak többek között a városi létmódra gyakorolt hatásainak elemzése. Castells a következőképpen fogalmazta meg az egyes többfunkciós városi tér ellentmondásának megszüntetését célzó urbanisztikai törekvések lényegét. „Az új városfejlesztési folyamatok döntő tényezője, hogy a városi tér társadalmi értelemben egyre jobban differenciálódik, miközben funkcionális szempontból az egyes részek között a területek fizikai összefüggésén túlmutató kölcsönös kapcsolatok alakulnak ki.”¹² E téma elmélyültebb vizsgálatakor két további olyan külföldi szerző nevét is meg kell említeni, akik a „jól működő város” kialakítására irányuló elképzeléseikben valódi alternatívát fogalmaztak meg a városi élettevékenységek kiteljesedését gátló korlátok felszámolására. Az egyik Robert Krier, aki egy önálló tértipológiai elméletet alkotott meg: „A város fizikai formáját az utcák és terek,

10 Le Corbusier: *Új építészet felé*, Corvina, Budapest, 1981, 57.

11 Lukovich Tamás – Csontos János (szerk.): *A mi Budapestünk 2020: városvíziók*, Pallas Stúdió – Attraktor, Gödöllő, 2002, 130.

12 Castels, i. m. 524.

valamint az őket meghatározó homlokzatok és keresztmetszetek kapcsolatai határozzák meg.”¹³ Krier az urbanisztika alapkérdéseinek építészetelméleti elemzése során elsőként hangsúlyozta a monofunkcionalizmusnak a városi ember életére gyakorolt negatív hatását: amellet érvel, hogy a lakó-, üzleti és kereskedelmi zónák éles elkülönülése a városlakótól olyan helyváltoztatási formákat követel meg, amelyek jelentős idő- és energiapazarlással járnak és komolyan megterhelik az életfeltételeket biztosító városi környezetet.¹⁴

Egy másik értelmezési irány Christopher Alexander nevéhez fűződik, aki a városi funkciók lényegének vizsgálatát a „félrácsozat” és a „fa” struktúrák lényegi különbsége tükrében végezte el. A *város nem fa* című írásában leszögezi, hogy a félrácsozat elvei szerint kialakított városok az emberi élet sokkal differenciáltabb formáinak adnak teret, mint a sokkal egyszerűbb, átfedések nélküli „fa” struktúra szerint szerveződő települések. „A félrácsozat-struktúrát egyetlen szellemi aktus útján nem lehet felidézni. Ezt Önök csak fával képesek megtenni. [...] Míg a fa szellemileg hozzáférhető és könnyen kezelhető, a félrácsozatot nehezebb lelki szemünk elé idézni, így nehezebb is vele foglalkozni.”¹⁵ A szerző fő érve az, hogy az ember a valóssággal kialakított viszonyában mindig a ténylegesen tapasztalt összefüggések leegyszerűsítésére törekszik még akkor is, ha így az autentikus lényeg nem lesz számára megragadható. E tevékenység a városi térről való gondolkodásra is negatív hatással van, mivel beszűkíti azt a perspektívát, ami a város szubsztanciájára vonatkozó megértés alapja. „Éppen ezért a város paradoxonok egymásba ágyazódó sorozatává válik, melyben az idő lineáris és ciklikus voltát, a tér folyamatosságát és töredezettségét egyszerre éljük át a folyamatosan változó egyéni perspektívák tükrében.”¹⁶

A városi tér és a megismerő és gondolkodó tevékenységet végző individuum viszonyának adekvát megértéséhez Kevin Lynch munkássága nyújtja a legfőbb támpontot, aki – a város mentális képével és kognitív reprezentációjával kapcsolatos elméletével – a 20. századi urbanisztika legtöbbet hivatkozott alakja. „[...] az emberek viszonylag összefogott és részletes képet alkotnak városukról, amelyet önmaguk és a helyszínek egymásra hatásából hoztak létre, valamint hogy ez a kép szükséges mind a valóságos funkciókhoz, mind az érzelmi életükhöz. Ezeknek az egyedi képeknek sok közös jellemzőjük volt: hasonlóságok, amelyek a közös emberi stratégiából, a közös kultúrából és tapasztalatokból, valamint lakóhelyük sajátos fizikai alakzataiból származnak.”¹⁷

13 Idézi: Lukovich, i. m. 56–66, 77.

14 Harvey, i. m. 67.

15 Vidor, i. m. 263.

16 Uo.

17 Uo. 49.

Akárcsak a komplex tárgyak esetében, többé nem beszélhetünk egyetlen objektumról, hanem a különböző perspektívák szerint értelmezett, a fizikai folyamatosság által mégis egymásba fonódó sorozatokról. A témakör további kutatása szempontjából érdekes összefüggést jelent, hogy a fentiekhez hasonló gondolatok a filozófiai és az irodalmi beszédmódban is kitüntetett szerepet kaptak. Konkrét példaként Gilles Deleuze és Italo Calvino tér- és városelméleti tárgyú szövegeit kell mindenképpen megemlíteni. E szerzők a klasszikus háromdimenziós modellre épülő térfelfogás kiforgatása révén kísérelnek meg hozzáférni a város ontológiai tartalmához, valamint az emberi létmód és a városi tér viszonyához. Ezzel együtt munkásságuk egésze elszánt és radikális törekvésként is felfogható a hagyományos keretek szétesése nyomán keletkező üresség, illetve jelentésnélküliség felszámolására, az értelem bármilyen formában történő rehabilitálására. Jelen megközelítésben Calvino *Láthatatlan városok* című regénye alapján teszek kísérletet az újfajta tér- és szubjektumfelfogás bemutatására. Calvino regényében a metaforikus eszközökkel leírt város fizikai állagát, szellemi létmódját, valamint létezésének belső lényegét az egymásnak feszülő és e szembenállásban mégis egységet képező ellentétek teremtik meg. Az irodalmi diskurzus a konkrét reális tér nyelvi leképezésével, metaforák használatával képes az igazság kifejezésére. Ez az „igazság” nem pusztán narratív, hanem ezen túlmenően ontológiai természetű is: a meghatározott nyelvi jelentés-egységet hordozó szavak magát a valóságot tárják fel annak specifikus szerkezetével együtt. A kétarcúság, az ellentétesség, illetve az ellentmondás a dolgok inherens jellemzőjeként mutatkozik meg. „Ha valóban léteznék egy kétnyílású ablakokból és pávákból, nyeregkészítő műhelyekből és szőnyegfonókból és folyótorkolatokból álló Olivia, az legyektől feketéllő nyomorúságos lyuk volna [...]. A hazugság (tulajdonképpen ellentmondás) nem a szavakban, hanem a dolgokban rejlik.”¹⁸ A kétértelműség és a meghatározatlanság az irodalmi nyelvben és a konkrét érzéki tapasztalatban feltáruló világ „szubsztanciális” tulajdonsága. Ebből következik, hogy a valóság egyetlen eleme sem írható le véglegesen rögzített, egyértelmű jelentéssel bíró kategóriákkal. Kijelenthető, hogy a Calvino által ábrázolt városi terek a foucault-i értelemben vett heterotópiaként határozhatók meg, mivel realitásukat kizárólag az irodalmi elbeszélésnek a hétköznapi valóságtapasztalat paramétereit felbontó dinamikája teremti meg és tartja fenn. [...] egyfajta ellen-szerkezeti helyekről” van szó, amelyek kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; a *Láthatatlan városokban* leírt helyszínek és térbeli viszonyaik „azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók”.¹⁹ Eddigi gondolatme-

18 Calvino, Italo: *Láthatatlan városok*, Európa, Budapest, 2012, 48.

19 Foucault 2000, 149.

netünk magától értetődően vonja maga után azt a kérdést, hogy e sajátos tértípus korunk városi környezetében milyen formában jelenik meg?

Az eddigi gondolatmenetek, illetve elemzések nyomán kijelenthető, hogy az európai eszmetörténeti hagyomány klasszikus térkonceptiójának felbomlása következtében a város lényegének meghatározására törekvő tudományos törekvéseknek merőben új közeget kell találniuk feladatuk végrehajtására, mivel a hagyományos kategóriák vezérfonalát követve többé nem érhetnek célhoz. Ez az jelenti, hogy az ismert és megszokottként rögzült keretek eltűnése új fogalmak és módszerek bevezetését követeli a városkutatásban. E ponton ismét hivatkozhatunk a már idézett Lefebvre tételére, aki a töredezettségen és heterogeneitáson alapuló „posztmodern állapot” urbanisztikai jellemzőinek egyértelmű meghatározását adja. „Teljesíthetetlen cél a régi város helyreállítása – csak egy új alapokon nyugvó, más léptékű, más feltételek között [...] létező új város megalkotása lehetséges. [...] A város a tudomány tárgyaként meghatározatlan. [...] A történetileg kialakult város már nem él, nem hat. A város meghalt. [...] *Virtuális tárgyról* kell vizsgálódnunk. Ez újfajta megközelítéseket kíván.”²⁰ E szituáció jobb megértéséhez érdemes Walter Benjaminhoz fordulni, aki a régi keretek felszámolásának kezdetét a 19. század elejére teszi. *A kószáló* című esszéjében a fokozatosan eltömegesedő európai civilizációt egyre nagyobb mértékben átható elidegenedés jelenségét egy érdekes történelmi tényen keresztül példázza. A 19. század elejétől kezdve (konkrét dátumként 1805-öt jelöli meg) fokozatosan valósul meg a párizsi utcák egységes számozási rendszerének kialakítása. A folyamat eredményeként a nagyváros lakói – legszűkebb lakóhelyükkel együtt – elveszítik személyes létük egyediségét és különlegességét. Korábban az egyes városnegyedekben élők a házakat saját névvel látták el, és ily módon azonosították. A számozás következtében az egyes házak egyedisége és különlegessége eltűnik: az épületek – korábbi, jól definiálható identitásuk helyett – egy személytelen adminisztratív rendszer tetszőleges elemeiként tagozódnak be a város egészébe. „A nagyvárosi házak beszámolásából jól meg lehet ítélni, hogy mennyire haladt előre a szabályozás. [...] sokszoros nyilvántartással [kell] ellensúlyozni, hogy elvesznek a nyomok, mert az ember eltűnik a nagyvárosi tömegben.”²¹

A város alapvető szerkezeti elemeinek megváltoztatása, az utak, negyedek, iránypontok és csomópontok eredeti konfigurációiból való kiforgatásával járó térbeli átrendezése a szubjektum és a város viszonyát is új feltételek közé helyezi – a városi tér szellemi átalakulását vonja maga után. Párizs a Hausmann által kezdeményezett városrendezés nyomán megváltozik, illetve új értelmezési szempontokkal bővül bizonyos tér-elemek

20 Lukovich – Csontos (1999), i. m. 46.

21 Benjamin, Walter: *Angelus Novus*, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 865.

– terek, utcák, épületek, kerületek – metaforikus jelentése, illetve az egyén életvitelében és gondolkodásában betöltött szerepe. Nyilvánvalóvá válik a régi városszerkezet jellegzetességeinek háttérbe szorulása s a hozzá kapcsolódó fogalmak és értelmezési módok válsága. A legfontosabb kérdés úgy fogalmazható meg, hogy a fenti összefüggésekből következtethetünk-e egy olyan megoldási lehetőségre, amely egyrészt magába építi, másrészt tovább is gondolja azokat a kérdéseket, amelyeket a modernitás lezárulását követő világ rendszerezhetetlennek tűnő sokféleségének szemlélete vált ki a szubjektumban, valamint képes-e új alternatívákat kínálni az emberi létmód és a város kapcsolatrendszerének megértéséhez. A 20. század rendkívül nagy hatású és egyben egyik legtöbbet vitatott munkásságú építész és várostervezője, Le Corbusier a városi civilizáció jövőjét a hagyományos építészeti elvekkel történő gyökeres szakításban látja. Építészeti elméleti gondolatainak legfőbb tézise szerint a modernitás talaján kialakult urbánus életforma szempontjából a legjobb feltételeket konkrétan az egy adott sematikus elv mentén, sorozatban gyártott épületekből összetevődő lakótelepek kínálják. E városnegyedek lényegi természetét a funkcionalitás kizárólagos uralma képezi, amely háttérbe szorít vagy akár teljes mértékben eliminál mindennemű társadalmi és egyedi esztétikai szempontot. Le Corbusier kifejező terminussal „lakógépnek” nevezi ezeket a városi egységeket (az „egység” kifejezést azért tekintjük itt helyénvalónak, mivel a lakótelepek semmilyen szerkezeti viszonyban nem állnak a város többi részével, csak a funkcionalitás teremt közöttük kapcsolatot), amelyek rendeltetése egy szűkre szabott cél praktikus megvalósítása, valamint az ehhez tartozó igények minél gyorsabb kielégítése. Némileg paradox módon az új típusú várostervezés esztétikai princípiuma éppen ebben a megfontolásban rejlik: a művészi alkotóerő és zsenialitás által megteremtett egyedi és kivételes szépség ideálját az egyszerűsége és világos áttekinthetősége alapuló hasznosság és használhatóság eszménye váltja fel. Az építészeti formák és díszítések sokfélesége és burjánzása helyébe a geometriai idomok letisztult formavilága lép.

Hangsúlyozni kell, hogy e problémát a jövő várostervezőinek és urbanistáinak feltétlenül kezelniük kell, és olyan megoldásokat kell találniuk, amelyek a túlszűfolt negyedek minőségi színvonalának számottevő javítására irányulnak, és így közvetve a nagyváros szellemi és kulturális gazdagodását mozdítják elő. A végső célt a jól működő város létrehozása kell jelentse, amely az egyén önmagával és környezetével kialakított összhangjának, általános „jól-létének” forrása. Ebben az idealizált eszményképben nem nehéz felismerni az Arisztotelész által az általában vett emberi lét végcéljaként megjelölt antik boldogság-fogalom, az *eudaimonia* jelentéstartalmát. Az ennek megvalósítására irányuló törekvések elmaradása könnyen a Thomas Pynchon által a fikció terében megrajzolt „civilizációs végállapot” valóságos létét idéz-

heti elő. „A termodinamika második tétele szerint egy zárt rendszer állapota az egyensúlyállapot felé halad, így egy zárt társadalom jövője a homogenizáció, a kultúra hóhalála, amikor majd az eszmék, akárcsak a hőenergia, immár nem fognak közlekedni, mivel a rendszer minden pontján azonos lesz az energiaérték; minek következtében meg fog szűnni minden intellektuális mozgás.”²²

Eddigi következtéseinket összegezve megfogalmazható az a tézis, hogy a globalizáció elvei által működtetett információs társadalom által életre hívott posztmodern város szerkezetét a töredékesség – a kulturális szimbólumok, emlékművek és építészeti elemek kollázs-szerű elrendeződése – konstituálja olyan formában, amely mind a várostervező, mind az elméletalkotó gondolkodó szemszögéből gyökeresen új beállítódást igényel. Evidens, hogy a megváltozott körülmények az urbanisztika alapproblémáinak megértésére törekvő kutató gondolkodásmódját és tevékenységét is új feladatok és célok elé állítják. A városi térszerkezet térben és időben erősen változó képet mutat: tradicionális városi övezetek és ipari létesítmények – amelyek esetében fontos veszélyforrásként jelenik meg a terület fizikai leromlása, illetve a lakónegyedek esetében tapasztalható erőteljes minőségi leépülés (a lakóterületek gyors és erőteljes minőségi romlását jelentő „slumosodás”) – váltakoznak a legmodernebb technológiával létrehozott irodaházakkal, üzletközpontokkal, illetve az információs társadalom merőben újszerű fogyasztói igényeit kielégítő tematikus parkokkal.²³ Ebben az épített környezetben folytonosan és nagyfokú változatosságban keverednek egymással a város történetileg kialakult, lineáris fejlődési ívet tükröző negyedei, illetve a modern várostervezés innovatív, az adott terület eredeti arculatát és rendeltetését gyökeresen felforgató tevékenysége nyomán létrejött, újszerű formát mutató városrészek. Ezeket minden esetben a magas fokú szervezethez és egy adott városi funkció specifikus koncentrálódása jellemzi: e városi zónák emiatt szerkezetileg nagyfokú egységességet tükröznek. „A második világháború utáni hatalmas komplexumok, új városok gyakran követtek állítólagos racionális alaprajzokat, az emberi testet és az elképzelt emberi szükségleteket alapul vevő térszervezői elveket, de ezek gyakran hasonlóan kozmológiai elgondolásokra épültek, mint Smitshon spirális gátja, elég csak Csandígarh vagy Brazíliaváros terveire gondolni.”²⁴

E probléma ismét a lynchi paradigmára irányíthatja figyelmünket, mivel a szubjektum és a városszövet konkrét fizikai kontaktusa és az észlelés „itt és most” jellegű élményszerűsége, továbbá a percepció során megképződő „város-imázs” az irodalmi diskurzusban is különösen fontos téma. A magyar és a világ-

22 Takács Ferenc (szerk.): *Amerikai elbeszélők*, Móra, Budapest, 1994, 176.

23 Harvey, i. m. 84.

24 Polyák Levente: A homogenizáció mintázatai, *Új művészet*, 2014/3. 31.

irodalomban számos alkotás mutat fel olyan jellegű ember- és világgépet, amely az urbanisztika és a szépirodalom kapcsolódási pontjaira utal. Erre alapozva nyer elsőrendű jelentőséget Lynch elmélete az „olvasható városról”, illetve a „város olvashatóságának” kritériumairól. Lynch a város „olvashatóságának” elsődleges kritériumaként az egyes városrészek és negyedek világos és egyértelmű elkülöníthetőségét jelöli meg. Az ilyen felépítéssel rendelkező város nem pusztán könnyen áttekinthető, hanem lakói számára a mindennapi érzékelés folyamatát valódi esztétikai tartalommal tölti meg.²⁵

Ebben a tanulmányban Robbe-Grillet *Útvesztő* című regényében, valamint Paul Auster *New York trilógia* című művében alkalmazott narratív, metafizikai és szimbolikus eszközök áttekintésével teszek kísérletet az irodalmi városábrázolás és a szaktudományos „urbanisztika” közös jellemzőinek bemutatására.

Robbe-Grillet írói világában a város tere absztrakt, geometrikus szerkezete az emberi viszonyulások és kapcsolatok rendjét és természetét is radikálisan új formában szervezi újra. A klasszikus antropológiai paradigma értelmében egyedi pszichikai és intellektuális jellemvonásokkal jellemezhető individuum eredeti struktúrája megbomlik, és az emberi lényeg maga is a tartalom nélküli, formális struktúra egyik tetszőleges elemeként illeszkedik be az univerzum egyetemes rendjébe, amely a város szerkezeti helyeit kialakító és fenntartó törvényszerűségek szerint konstituálódik. Paul Auster elbeszélő énje számára a város az univerzum tükörképeként, mindent magában foglaló totalitásként tárul fel, azonban mindenféle kitüntetett irány vagy értelem-meghatározottság nélkül. „Számára New York a kimeríthetetlen tér, léptek végtelen labirintusa volt: függetlenül attól, [...] milyen alaposan kiismerte már minden negyedét, utcáját, a város mindig a tökéletes elveszettség érzését keltette benne. [...] A céltalan bolyongásban minden hely egyenértékűvé vált a számára, teljesen mindegy volt, merre jár.”²⁶ A regény gondolatmenetének paradox voltát mutatja, hogy a főhős éppen az alapvető egzisztenciális szituációként értelmezett elveszettségben, belső kiüttlanságban talál rá önmagára és illeszkedik be a kozmikus távlatokig növekvő város egyetemes rendjébe.

Ezen irodalmi példák álláspontom szerint világosan megmutatják, hogy a város textúrája a maga konkrét mivoltában a szubjektum számára az érzéki tapasztalat közvetlenségében tárul fel. A heterogén természetű érzetadatok sokféleségét az értelem a saját tevékenysége révén megteremtett rendező elvek szerint kíséri meg összekapcsolni: e tevékenység a városi tér értelemmel való felruházásának legfőbb aspektusa. Az észlelésben megragadott elemeknek az értelem tevékenysége révén történő feldolgo-

25 Lynch, Kevin: *The image of the city*, Harvard University Press, Cambridge, 1960, 3.

26 Auster, Paul: *New York trilógia*, Európa, Budapest, 1991, 7–8.

zása egy kiemelten fontos folyamat, amely a városnak a szubjektum elméjében kialakult mentális reprezentációjában éri el célját. A kognitív reprezentáció egy olyan modellt hív életre, amely szerkezetileg a fizikai tér dimenzióit képezi le, minőségi értelemben azonban mégis egy alapvetően eltérő természetű valóságot jelenít meg. A városról a szubjektum elméjében megalkotott kognitív (tér)kép a tényleges városszerkezet közvetlen észlelésének, gyakorlati megismerésének és esztétikai megítélésének egyik alapvető vezérelve: szervezi és irányítja a városban való tájékozódást, bizonyos helyek, illetve térségek előnyben részesítését, illetve elkerülését vagy mellőzését. Nyilvánvaló, hogy e folyamat során a városi „szövet” alapvető paraméterei (horizontális és vertikális kiterjedés, csomópontok, elsődleges irányvonalak, jelzőpontok, körzetek) mutatkoznak meg a szubjektum számára, ily módon adva lehetőséget a város eredendőbb – a közvetlen tapasztalatban nem megmutató – dimenzióinak megragadásához. „A várost különböző életfunkciók alapján osztjuk fel, egyes pontjait aszerint jelöljük kognitív térképeinken, hogy azok milyen tevékenységekhez nyújtanak térbeli kereteket.”²⁷ E tézisre támaszkodva kijelenthető, hogy egy konkrét városi térszerkezet és az annak reflexív megértésére törekvő individuum viszonyát voltaképpen a városról kialakított mentális kép sajátosságai határozzák meg. Eszerint a város szerkezetének és működésének a szubjektum számára hiteles jelentéssel bíró lényege elsődlegesen a város különböző térbeli elemeiről kialakított kognitív tartalmakból kiindulva érthető meg. A szubjektum (aki lehet a város lakója, vagy a benjámini értelemben vett idegen „kószáló”, aki a városi lét sokféleségét személyesen átélve törekszik a város lényegének átfogó szintézisére) ezekből kiindulva kerülhet kapcsolatba a város térbeli szerveződését, történelmi-társadalmi lépékű folyamatait, valamint kulturális tartalmait meghatározó elemekkel. Vizsgálódásunk nézőpontjából a leglényegesebb kérdést az jelenti, hogy a városi tér eddigiekben tárgyalt kognitív pszichológiai, filozófiai és irodalmi reprezentációs formái, valamint a város ezen elméleti keretek között értelmezett struktúrája hogyan viszonyul a posztmodern városkonceptiók által felvázolt emberképhez és az ember-világ viszony erre alapozott felfogásához. A további kutatásoknak e kérdés értelmének tisztázására kell irányulniuk.

Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogyan lehetséges korunkban a városok átfogó értelemben vett élhetőségének – vitalitás, sokszínűség és kulturális gazdagság – megőrzése, nem pusztán az építészet és a várostervezés hatáskörébe tartozik. A posztmodern kor városát – éppen specifikus jellemzői és működésmódja miatt – folytonosan fenyegető fizikai és szellemi kiüresedés elkerülése kizárólag a térelméletek, az urbanisztikai gondolkodás és az építészet kapcsolatának olyan felfogásán alapulhat, amely

27 Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*, Akadémiai, Budapest, 1990, 106.

figyelembe veszi és elfogadja a nézőpontok pluralizmusát és elutasítja a monista magyarázatok dogmatizmusát. Ehhez nélkülözhetetlen azoknak a kultúr- és eszmetörténeti összefüggéseknek a megértése, amelyek meghatározzák és bizonyos mértékig irányítják is a városi lét összetett folyamatait. A fenti vizsgálódásokban felvázolt filozófiai gondolatmenetek és szépirodalmi példák a városi tér speciális társadalmi és kulturális képződményének átfogó megértéséhez jelentettek támpontot, s a megértésre törekvő gondolkodás előtt feltáruló nézőpontok sokféleségének egyetlen értelmezési keretben történő együtt-látását szolgálták.